

Hell Judit

Van-e feminista filozófia?

(Szerk. Lendvai L. Ferenc. Áron Kiadó és Brozsek Könyvkiadó: Budapest, 2006. 199 pp.)

Kegyessné Szekeres Erika

Hell Judit könyve szervesen illeszkedik a feminista körökben „*Van-e?-sorozatként*” emlegetett írások közé. Ezekben már megismerkedhettünk olyan kérdésekkel, hogy *van-e feminista etika*, *van-e a nőknek történelmük* stb. Hell Judit kötetcímének kérdésére egyértelműen igenlő választ kapunk: van feminista elkötelezettségű filozófia. A monográfia hat nagyobb fejezetből épül fel, melyek a feminista filozófia kialakulását, keletkezésének okait és fejlődésének állomásait járják körül. A szerző a könyv előszavában azt hangsúlyozza, hogy könyve „alapvetően bevezetést kíván nyújtani a feminista filozófia szerteágazó problematikájába” (9).

Ezen problematika egyik alpontja, a gender-szempon্তু nyelvhasználat és a feminista nyelvészet álláspontjának beágyazódása a feminista filozófiába. Azt, hogy a feminista nyelvészet és a feminista filozófia sok kapcsolódási ponttal rendelkezik, azért sem szükséges külön bizonyítani, mert kiindulópontjuk – a feminizmus, mint kultúrtörténeti háttér és egyben női érdekérvényesítő elemző kategória is – közös. Egyik korábbi tanulmányomban¹ az előbbi összefüggésen kívül még számos más kapcsolódási pontra is rámutattam. A feminista filozófia és a feminista nyelvészet közötti elméleti és gyakorlati kapcsolat Hell Judit könyvét is végigkíséri, mert a nyelvről és a nyelvhasználatról több fejezetben, több helyütt is szó esik. Jómagam nem vagyok filozófus, csupán csak a fenti kapcsolódási pontok okán olvastam több művet is azok közül, amelyeket a szerző a nyelv és a társadalmi nemek vonatkozásában – nyilvánvalóan a filozófus szemszögéből – idéz és összegez. Magam többet foglalkoztam a napjainkban már egyre jobban önállósodó és rohamosan fejlődő gender-lingvisztika idevágó nyelvészeti aspektusú kérdéseivel. Ezért is olvastam érdeklődéssel Hell Judit könyvét. Ebből az indítatásból tartom fontosnak és szükségesnek, hogy a *Van-e feminista filozófia?* című könyvben leírtakra – a kérdést a nyelv és a nyelvhasználat, a nyelvész és a nyelvhasználó szemszögéből megközelítve – reflektáljak. E könyvismertető tehát elsődlegesen a könyv azon részeire, fejezeteire és bekezdéseire tér ki, amelyek a gender és nyelvhasználat problematikáját említik, s e könyvismertető keretei között vállalkozom arra, hogy a monográfiát a maga egészében tárgyaljam.

A nyelv, a nyelvhasználat tárgyalása voltaképpen már a könyv idézett bevezetőjében megkezdődik, amikor is az angol *sex* és *gender* terminusok értelmezésére, és egymástól való megkülönböztetésének szükségességére világít rá a szerző. Az előbbi két angol terminussal a ’biológiai nemet’, ill. a ’társadalmi nemet’ szokás megjelölni. A terminusok használata azonban valóságos útvesztőt jelent a mi esetünkben: az angol *gender* ugyanis eredetileg a ’nyelvtani nemet’ jelöli, azaz azt a kategóriát adja meg, amit a latin és a német nyelv *genus*-nak nevez. A könyv 9. oldalán ezzel kapcsolatosan ez áll: „a *gender* az angolban eredetileg a nyelvtani nemet jelenti, de német megfelelőjeként mégsem a *genus* használatos, hanem olyan kifejezések, mint pl. ’társadalmi nem’”. (Természetesen ez a *gender* szó újonnan kialakult jelentésére értendő, amit azonban a fenti kontextus nem fejez ki egyértelműen.) A „társadalmi nem” német megfelelője: *soziales Geschlecht*, s bizonyára nem véletlenül nem az, hogy *gesellschaftliches Geschlecht*. Végül is – szótárak és nyelvtankönyvek alapján – azt mondhatjuk, hogy a nyelvtani nem megjelölésére a *genus*

terminus használatos a német nyelvben, s a *genus* szó funkciója mindig is az volt, hogy egy nyelvtani kategória megnevezését biztosítsa.

A német nyelvben tehát nem állunk szemben olyan típusú definíciós problémával, mint amelyet az angol nyelvben a *gender* terminus használata esetleg okozott. Hiszen az angolban is csak később, a feminista mozgalmak és a feminista szempontú kutatások első hullámának eredményeképpen társult az eredetileg nyelvészeti kifejezéshez egy új jelentésmező, amely a társadalmi nem megjelölésére szolgál. A német nyelv *genus* terminusa viszont nem ment keresztül azon a jelentésváltozáson, amin az angolban a *gender* szó. A *gender* terminus jelentésbővülése tehát csak az angol nyelvre vonatkoztatható, s a német nyelv (hasonlóan a magyarhoz) már csak az új jelentésében vette át a szót. Más jellegű kérdés, hogy az angol nyelvet beszélők és az angolul tanulók elsődlegesen melyik jelentésre asszociálnak. Feltételezhető, hogy az angol nyelvben szintén csak egy szűkebb szakmai réteg számára ismert a terminus társadalmi vonatkozású jelentése.

A fenti, etimológiai tekintetben nem is olyan egyszerű helyzet okozza, hogy a *gender* terminus lefordítása – mint ahogy erre a könyv szerzője is rámutat, szinte minden nyelv számára problémát jelent. A német nyelvben például próbálkoztak azzal a megoldással, hogy a biológiai nem megjelölésére a *Geschlecht* (nem) szót, a társadalmi nem megnevezésére a *soziales Geschlecht* (szociális/társadalmi nem) kifejezést javasolták, például Agnes Dietzen² következetesen ezt is alkalmazta írásaiban. Később problémaként jelentkezett, hogy a '*biologisches Geschlecht*' kifejezés analógiájának is tekinthető '*soziales Geschlecht*' konstrukció szó szerinti jelentése azt hangsúlyozza, hogy a nemi identitás kialakulásának folyamatában a szocializáció szerepe az elsődleges. Ezzel is magyarázható, hogy a *gender* szó német nyelvterületen végül is azon a jelentésbővülésen ment át, hogy nemcsak a 'társadalmi nem' kifejezés szinonimájának tekintik, hanem a 'nemi identitás' idegen nyelvű megjelöléseként is asszociálódott a köztudatban. Ez utóbbi fordítási problematikára vonatkozik Hell Judit megjegyzése is, hogy az angol forrásnyelvi szövegek németre való fordításában gyakran találkozhatunk a *Geschlechtsidentität* kifejezésekkel a *gender* műszó használata helyett, és a *Geschlecht* kifejezéssel a forrásnyelvi *sex* terminus helyett.

Nos, mint ahogyan arra a szerző is kitér, a magyar nyelvben sem egyszerűbb a helyzet. A magyar nyelvben a szerző is a *szexus* terminus használatával ért egyet, ha a 'biológiai nemre' gondolunk. Egyébként Butler³ híres művének magyarra fordítói is ezt a megoldást alkalmazzák. A fentivel nagyon is összefüggő problémával szembesül az olvasó, amikor a könyv következő mondatát olvassa: „A *gender* megfelelőjeként viszont nem lenne szerencsés a magyarban sem a „genus” – ma már eléggé elterjedt az eredeti formában történő használata, s talán maradhatnánk is ennél, bár betű szerint magyarosan ejtve (a „dzsender” forma ugyanis alighanem szörnyesülött lenne még kiejtésben is)” (9). Itt szeretném megjegyezni, hogy a gondolat – általam kiemelt részével – mások is egyetértenek, s az angol nyelvű *gender* terminus megtartása mellett szólók közül például Szépe György professzor úr is a betű szerinti kiejtést követi.

Azzal bizonyosan egyet kell értenünk, hogy a *gender* és a *genus* terminusok nem kezelhetők szinonimaként. A *genus* meghatározása a több tudományos nyelvben is (nyelvészet, filozófia) a legegyszerűbben az hogy *nem*, jól látszik ez például a *genus proximum*, azaz 'a legközelebbi eső nem' fogalmának meghatározásából is⁴. Ebből is következik, hogy a magyar nyelvben semmi esetre sem operálhatunk a *genus* fogalmával, ha a *genderre* gondolunk. Az idézett rész azon kijelentése, hogy a *genus* szónak bevált

jelentése van a magyar nyelvben, arra is vonatkozik, hogy a nyelvészek a főleg az indoeurópai nyelvek kapcsán emlegetett 'nyelvtani nem' megjelölésére használják a fogalmat. Az idézet második része azonban kis kiegészítésre szorul. Mégpedig abban a tekintetben, hogy a *dzsender* bizonyosan „szörnyszülött” nyelvi alak volna. Neves nyelvművelőként is tevékenykedő nyelvészünk, Sándor Klára, aki a magyar genderlingvisztika egyik jeles képviselője is, úgy vélekedik, hogy e fogalom is – mint annyi más angol nyelvből átvett szó – várhatóan integrálódni fog a magyar nyelvbe, úgy hogy illeszkedni fog mind a leírás, mind a kiejtés módjában a magyar nyelv szabályaihoz. A *dzsender* alak kiejtése még akkor is elfogadható, ha az így leírt formában pillanatnyilag teljesen szokatlan és idegen. Hell Judit könyvében a fentiekén túl a nyelvész számára nyilván azok a részek bizonyulnak a legérdekesebbnek, amelyekben a nemek nyelvhasználatáról, a *férfi és a női kommunikációról* van szó. A szerző ezt a könyv 5. fejezetében, a 107. oldaltól kezdődően tárgyalja részletesebben, annak a „*Nők az irodalomban és a művészetben*” című alfejezetében. A szerző a diszciplína megjelöléséről, amely a nemek kommunikációs stílusának jellemzőivel és a nemek különböző megjelölési formáival foglalkozik az egyes nyelvekben, a *feminista nyelvtudomány* kifejezést használja. A magyar nyelvű nyelvészeti irodalomban ez a terminus kevésbé használatos, gyakrabban találkozhatunk a *feminista nyelvészet* megjelöléssel. A nyelvészeti vizsgálat fő tárgyául a férfi, ill. a női nyelv és gesztusnyelv vizsgálatát jelöli meg Hell Judit, s arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a nyelv hatalma megnyilvánulhat a férfi és nő közötti kommunikációban is, többek között az által, hogy a társadalmi nemi hierarchiája erősen rányomja bélyegét a verbális kommunikációra és a társalgás menetére, szerveződésére is. Ebben a keretben nyilvánvalóan arról van szó, hogy a férfiak hatalma az által is kifejeződésre jut, hogy nyelvi hatalmat is gyakorolnak a nők fölött, egyrészt pragmatikai értelemben (pl. a szóhoz jutás korlátozásában), másrészt pedig abban az értelemben, hogy sok nyelvtani nemmel (*genus*) rendelkező nyelvben a hímnemű alakok bizonyultak preferáltabbnak. Mindezek után nem meglepő, hogy a nők *láthatatlanná tétele* az által is biztosított, hogy bizonyos kifejezések használatakor (pl. termékmenedzser, üzletkötő, orvoslátogató, gyógyszerész, osztályvezető stb.) referenciaszemélyként nem azonosíthatók. A *láthatóvá tétel* úgy valósítható meg, hogy a nőkre nőnemű nyelvi alakokkal referálunk. Ez a fajta láthatóvá tételi folyamat jelenik meg napjainkban azokban a nyelvekben is, amelyek eredendően nem rendelkeznek nyelvtani nemmel. Hell Judit számos példa idézésével utal arra, hogy az utóbbi időben a *nő/asszony* utótagot a magyar nyelvben is egyre többet használjuk *referenciális funkcióban*, s nemcsak a hagyományos megszólító nyelvi fordulatokban. A feminista nyelvkritika érdeme – hangsúlyozza a szerző, hogy nemcsak a nők nyelvi diszkriminációja ellen lép fel, hanem megnyitotta az utat „egy újfajta nyelvi és kommunikációs érzékenység felé” (108) is.

Mindazonáltal kevésbé hangsúlyozza a szerző, hogy a modern nyelvészeti álláspont szerint valójában már nem férfi és női nyelvről, hanem férfi és női *nyelvhasználatról* kell szólnunk. A következő bekezdésekben a szerző legbehatóbban a francia feminista nyelvi kritika tételeivel foglalkozik. Irigaray⁵ a *gender* szót még a 'nyelvtani nem, *genus*' megjelölésére használta ugyan, de abban az értelemben, hogy nőnemű szavak megalkotásával és használatával a nőiség új típusú értelmezése is megvalósulhat, hiszen a női identitás a nyelvhasználat által megújul és átalakul. Ebben az értelmezésben Irigaray tulajdonképpen már előrevetítette a *gender* terminus újraértelmezésének lehetőségét és szükségességét. Az említett alfejezet számos olyan

irodalomtörténeti, de nyelvészeti vonatkozásában is alapműnek számító munkára hívja fel az olvasók figyelmét, amely a női nyelvhasználat sajátosságait elemzi, és egy új, női kifejezési mód megalkotására ösztönöz. A szerzőnek e művekre vonatkozó szintetizáló és elemző megjegyzéseit csak akkor tudjuk igazán megérteni, ha a hivatkozott alapműveket korábban már tanulmányoztuk, tehát magunk is ismerjük. S talán érdemes lett volna a francia nyelvre vonatkozó feminista nyelvi kritika mellett a német nyelvterület meghatározó feminista nyelvészeire (Trömel-Plöztz, Pusch), ill. az angol és amerikai feminista nyelvésznők munkásságára is (Spender, Tannen, Cameron) egy rövid pillantást vetni. Az ezt követő alfejezetekbe (a nő a vallásban, a nő a filmben, a nő az etikában stb.) is még számos, a nyelvhasználathoz kapcsolódó elemet épített be a szerző. Ilyen például a *nők által betöltött szerepekörök és pozíciók, titulusok megnevezésének kérdése* a különböző nyelvekben; *a nők felé megnyilvánuló nyelvi udvariasság vs. nyelvi durvaság* etikai kérdéseket is felvető problémája; *a nyelvtani nemmel rendelkező nyelvekben a női és a férfi alanyra névmással való visszautalás* problémája. (A német nyelvben a lány (Mädchen) szó nyelvtanilag semleges nemű, mégis szövegekben gyakran utalunk rá nőnemű névmással).

Természetesen a szerzőnek a kötetben említett, idézett és hivatkozott feminista filozófusnők nyelvvel és nyelvhasználattal kapcsolatos gondolatai is számot tarthatnak a nyelvészek érdeklődésére. Ezek közül is a 178. oldalon található *tézismondat* keltheti fel az olvasó figyelmét, amelyet Nagl-Docekal, a feminista filozófia nemzetközi képviselője egy nemzetközi fórumon mondott: „*Ama tézis, hogy nemileg formált testünk kizárólag diskurzív praxisokból vezethető le, pusztán retorikailag megformálnak bizonyul*” (178). Ez a tézis egyben Judith Butler kiinduló gondolatát is cáfolja, miszerint a nem, annak biológiai és társadalmi vonatkozásai csak és kizárólag nyelvi képzettársítások eredményei, azaz sem a szexus, sem a gender nem természetes kategória, hanem mesterségesen létrehozott entitás.

Hogy kinek van igaza ebben a vitában? Ha az olvasó végigolvassa a könyvet, bizonyára saját álláspontjából választ is fog adni erre a kérdésre, Hell Judit könyve minden bizonnyal segít is a válaszadásban. Mindamellett mégis tény, hogy a nemi szerepek és identitások fogalma és nyelvi vs. nem nyelvi konstrukciója az elmúlt évek kutatásai alapján megkérdőjelezhető vált, s jelenleg ott tart a társadalmi nemek nyelvészeti kutatása, a genderlingvisztika, hogy a társtudományok (pszichológia, filozófia, szociológiai) eredményeinek felhasználásával értékeli újra a nyelvészeti jellegű, társadalmi nemekre vonatkozó megállapításokat. Ebben a tekintetben is hasznos olvasnivaló Hell Judit könyve.

Jegyzetek

¹ Kegyesné Sz. E. 2005. Weibliches Sprechen im Schnittpunkt der Feministischen Linguistik und Philosophie. Lendvai L. Ferenc (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica Tomus X. – Fasciculus I.* Miskolc: Typographeo Universitatis. 22-38.

² Dietzen, A. 1993. *Soziales Geschlecht. Soziale, kulturelle und symbolische Dimensionen des Gender-Konzepts.* Opladen: Westdeutscher Verlag.

³ Butler, J. 2006. *Jelentős testek.* Budapest: Új Mandátum. Fordította: Barát Erzsébet és Sándor Bea.

⁴ Bakos, F. 1982. *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

⁵ Irigaray, L. 1998. *A nők diskurzusa, a férfiak diskurzusa.* In: Drozdik O. (szerk.): *Sétáló agyak. Kortárs feminista diskurzus.* Budapest: Kijárat.